

A TÁJFORMÁLÓ TÁRSADALOM

(Megjegyzések a kultúra ökológiájához)

VIGA GYULA

A magyar néprajzban nem újkeletű az ökológiai szemlélet, jóllehet e tudományos közelítés fogalmi és metodológiai rendszere – máig nem megnyugtatóan – az elmúlt két-három évtizedben körvonalazódott. A magyar, de zömében közép-európai néprajz mint diszciplína megalkotói, önálló tudományá szervezői zömmel geográfusok voltak, akik – koruk fogalomrendszerében gondolkodva – mai értelemben *ökoszisztémákat* írtak le, s a Kárpát-medence relatíve *tradicionálisnak* vélt területhasznosítási formációit értelmezték.¹ A magyar etnográfia talán legmarkánsabb alakja, *Bátky Zsigmond* sokáig a *Földrajzi Közlemények* szerkesztője is volt, tevékenységének másik csomópontja pedig az emberföldrajz jelentős folyóirata, a *Föld és Ember* köréhez kapcsolható.² Említést érdemel még, hogy a Magyar Földrajzi Társaság, pl. a Cvijics-féle szerb antropogeográfiai kutatások eredményeinek megismertetésével, ugyancsak korán bevont a vizsgálatába olyan módszereket, amelyek egyaránt megfelelnek a korabeli emberföldrajz és a kulturális ökológia elvárásainak.³

Természetesen sokkal újabb keletű a rendszerszemléletű ökológia megjelenése a magyarországi néprajzban, ami több irányból, több diszciplína felől érkezett, s ennek megfelelően többféle az értelmezése, alkalmazása is. (Tükröződik ez az elnevezésekben is: *etnoökológia*, *humánökológia*, *szociálökológia*, *kulturális ökológia*, *ökológia antropológia*, *vallásökológia* stb.,⁴ bár ezek hangsúlyai sem azonos értelmezést sejtetnek.) Az egyik irány az amerikai kulturális ökológia, kezdetben elsősorban *Steward, J. H.* alapvető munkája, ami főleg *Gunda Béla*, *Hofer Tamás* és *Sárkány Mihály* közvetítésével ültetődött át a magyar néprajzba.⁵ Gunda mellett *Hofer Tamás* igyekezett az ökológia fogalmait a kulturális csoportok szerveződésének tanulmányozására is rávetíteni (kulturális area, ökológia „fülke” – niche).⁶ E közelítésre, mindenekelőtt Gunda Béla szemléletmódjára alapvetően jellemző, hogy *Steward, J. H.* teóriájából elsősorban a „kulturális mag” vizsgálatának jelentőségét emeli ki, valójában azonban archaikus reliktumterületek példáin mutatja meg a környezet és az azt kihasználó technológia viszonyát, az azokhoz kapcsolódó magatartásformákat, gesztusokat stb. Példái természetesen rendkívül eklatánsak, ám egészükben az ember és környezet viszonya kultúrára gyakorolt hatásának „finomszerkezetét” tárják fel – igen eredményesen.

Mindez nem vizsgálataik fogyatékoságát jelzi, hanem a *Steward-féle* eredeti célkitűzéseket: a kulturális ökológia csak *egy* a kulturális alakzatokat funkcionális összefüggéseikben és a kulturális változásokban megragadó metodológiában, ami elsősorban

1 Az említés szintjén: *Jankó 1900.*; *Jankó 1902.*; *Györffy 1934.*

2 *Bátky Zsigmond* életművéről összegzően: *Gunda 1978.*

3 *Németh 1917.*

4 *Sárkány 1979.*; *Gunda 1986.*; *Borsos 1994.*

5 *Steward 1955.*; *Gunda 1986.*; *Gunda 1980.*

6 *Hofer 1980.* 115.

a kultúra és az azt hordozó ember azon tulajdonságaira figyel, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a környezet hasznosításával. Ennek során azonban – elsősorban Gunda Béla kutatásaiban – megkülönböztetett figyelmet kapnak az „eredeti ökoszisztémák”, amelyek még „érintetlenebbek”, s talán kevesebb hangsúlyt kap azok meghatározottsága és folyamatos változása, vagy változásának lehetősége. Elsősorban a kulturális folyamatokat vizsgálják olyan szempontból, hogy a környezethez való alkalmazkodás során a kultúra mennyire meghatározott, milyen tartományban választhatók eltérő viselkedésmódok, ám a környezeti determinizmus elkerülésével kevesebb figyelem jut a környezetben, a természetben végbemenő változásoknak.

Az ökológiai szemlélet másik iránya közvetlenül a természettudományok felé mutat, s úgy tűnik, hogy – kicsiben és rövidebb idő alatt – e régió tudományosságában is végigfutottak azok a viták, metódusok, értelmezések, amelyek az ökológia társadalomtudományi alkalmazások lehetőségét egészében követték.⁷ Ezt az irányzatot elsősorban a globális közelítés, a – sokszor csak célkitűzéseiben élő – holisztikus szemléletmód jellemezte, egészében azonban maga is differenciált. Felismerhető benne a földrajz művelőinek helykijelölése a geográfiai determinizmusnak és annak az elképzelésnek a határvonalán, ami az emberiség történetét a természet fölött aratott folyamatos sikertörténetként értelmezi,⁸ az agrártörténet és az agrárgeográfia állásfoglalása az erdők, vizek és a művelhető kultúrtájak ambivalenciája mellett,⁹ nem utolsósorban a biológiai és környezeti ökológia művelőinek félelme a *fenntartható fejlődés* érdekében, a *kultúra ökológiájának* a régmúlt és a közelmúlt műveltségi értékei iránt érzett aggodalma,¹⁰ s számos más probléma, amelyek már túlmutatnak a néprajz/antropológia területén.

A kétféle közelítés között persze – témák és kutatók szerint – változó szélességű az elválasztó mezsgye. Az utóbbi több lehetőséget nyújt – a történeti és történeti földrajzi források bevonásával – az alkalmazkodás típusainak szélesebb körű megismerésére, történeti folyamatok, változások elemzésére, az előző inkább a műveltség egészére gyakorolt hatás, a kultúra működése finomabb feltárását teszi lehetővé. Talán nem egészen szabatos szóhasználat az egyiket az *ökológia kultúrájának*, a másikat a *kultúra ökológiájának* nevezhetnénk. Kétségtelen, hogy az előbbi közelítés – a kultúra szövetének változásait feltárva – árnyaltabban mutathatja meg, hogy a műveltség nem egyszerű lenyomata a táj és ember viszonyának, a környezeti korrelációknak, hogy a hasonló környezeti feltételek között fejlődő, változó kultúrák részleteiben akár egészen mások lehetnek.

Magam az ökológiai közelítés utóbb említett, térben és időben kiterjedtebb értelmezését fogadom el elsősorban, s úgy vélem, hogy a néprajz módszereivel eredményesen lehet társulni a történeti földrajz, valamint az új tudományágként alig évtizedes múltú visszatekintő történeti ökológia vizsgálati módszereihez és eredményeihez.¹¹ A kiindulást természetesen a néprajz sajátos munkamódszere jelentheti, az interdiszciplinaritás azonban ma már természetes, s a táj és ember viszonyának műveltségformáló hatásában is komoly lehetőség a hosszú történeti metszetek kiemelése.

Az alkalmazkodás önmagában is dinamikus folyamat, ahogyan változó a műveltség állapota is, ám ez utóbbi részben attól függ, hogy a környezeti korrelációk milyen

7 Cs. Varga (red.) 1987. kötet tanulmányai

8 Pl. Frisnyák 1990.; Somogyi 1994.

9 Ikvai 1991.; Hoffmann 1994. (Mindkettő bőséges irodalommal.); Viga 1994.

10 Az *Új Forrás* című folyóirat vitája (1986), pl. *Sőtér István*, Gunda Béla hozzászólásai *Lihacsov*, D. Sz. tanulmányához.; Lásd még: Viga 1989.

11 R. Várkonyi 1992. 7–104.; R. Várkonyi 1992a. 1296–1309.

viszonyban vannak az emberi-történeti tényezőkkel. A kultúra az alkalmazkodóképesség emberi módja, értve az alkalmazkodás alatt a másfajta műveltségi környezethez való „társadalmi-szociális” alkalmazkodást, a táji-kulturális különbségek viszonylagos kiegyenlítésére való folyamatos törekvést is.¹² Vagyis az ökológia *humán élettér* fogalmába bele kell értenünk a társadalmi faktort. Az európai parasztság esetében ez a feudális keretek évezredes rendező elveit jelenti, amelyben a szántóföld, rét, legelő, erdő, víz, irtvány, szőlő stb. kialakítása, használata, a természeti környezethez való alkalmazkodás legtöbb részlete meghatározott. Igaz, ezek a feudalizmus utolsó időszakában, szinte annak megszüntetését előkészítendő fogalmazódnak törvényekké, de a tulajdonjog, a birtokjog, a feudális kötelességek és szolgáltatások egész rendszere alapvetően befolyásolta az ember természeti környezethez való viszonyát is. A környezet hasznosításának legfontosabb részei tehát alapvetően szabályozottak, azok működése más, mint a néprajz által előszeretettel vizsgált „érintetlen”, „eredeti” ökoszisztémáké, így az utóbbiakból aligha vonható le messzemenő következtetés az előbbiekre.¹³ Nem vitatom persze, hogy igen széles az az értelmezési tartomány, amelyben a környezethez való *alkalmazkodást*, s annak a műveltség állapotára gyakorolt hatását értelmezhetjük – mindannyian a magunk módján.

Bár a távoli idők kódéba vész, de Európa történetének legkorábbi szakaszaiig visszavezethető ez a problémakör. A jégkorszak különböző szakaszai során jól megfigyelhető már az embercsoportok mozgása: a népesség az interglaciálisokban – bizonyára az állatállományt, azon keresztül a flóra változását követve – nyomul a kontinens belseje felé, hogy aztán az újabb eljegesedés során megint visszábbszoruljon. Az őstörténések egyetértenek abban, hogy ennek – a klimatikus tényezők mellett – idegenélet-tani feltételei, összetevői is lehettek.¹⁴ Az Óvilág későbbi évezredei is az embernek a klímához, növényzethez – főleg erdőkhöz –, valamint a vizekhez való alkalmazkodásáról szólnak; az utóbbi kettő esetében aktívan befolyásolva azok állapotát. A kontinens belső területén az erdőállománynak csaknem felét ki kellett irtani ahhoz, hogy a gazdálkodás súlypontja a mediterrán térségből északabbra tevődjön, ám a klíma, a csapadék, a talaj, az erdők megléte vagy hiánya, nem utolsó sorban a fenyő és/vagy lombos erdő megléte vagy hiánya kezdeteinél megszabta a gazdálkodás, az életmód főbb irányultságait, lehetőségeit.¹⁵ (Megjegyzem, hogy a Kárpát-medencében pl. a lombos erdő és a tűlevelű erdő határvonala lényegében egybeesik a magyarság és a szlovákság etnikai, ill. nyelvhatárával, de ilyen egybeesések a kontinensen másutt is megfigyelhetők.¹⁶)

A mezőgazdaság előretörése Európa nagy részén egybeesik az erdő visszaszorulásával, az újabb mezőgazdasági földterületek megszerzésére csak az erdő- és a vízborította, vagy időszakosan vízjárta területek átalakításával volt lehetőség. A Kárpát-medence területe lényegében egyetlen nagy irtásterületként is felfogható.¹⁷

Azonban nem csupán a népesség nagy részének munkát adó irtások és vízrendezési munkálatok hatnak ki alapvetően a gazdasági tevékenységre. Túl azon, hogy maga

12 Anell 1964. 7–9.; Hardesty 1974. 460.; Birket-Smith 1964. 23.

13 R. Várkonyi 1992. 13–20.

14 A paleolitikutatókban az éghajlatváltozással együttjáró migráció, az eltérő adaptációhoz kapcsolódó különböző régészeti kultúra (ipar) „toposza” Breuil 1932. munkájában jelent meg. Lásd még Kordos-Ringer 1991. 530–531. Ezúton köszönöm meg Ringer Árpád kollégám szíves segítségét.

15 Hoffmann 1994. 73. ssk. Bőséges európai irodalommal.

16 Kádár 1943. 73–78.

17 Frisnyák 1990. 55–56.

ez a gazdasági folyamat is társadalmi jelenség, ami egészében beágyazódott az európai feudalizmus tulajdonlási rendszerébe is,¹⁸ a kultúrtáj kiterjesztése előre be nem látható következményekkel is járt. Az erdők irtása és a vízjárások megszüntetése, vele a legelők feltérése összességben szorította az extenzív állattartás lehetőségeit, ám mivel Közép-Európában a megmaradó rétek és a vetett takarmányok a 19–20. században soha nem tudták fedezni az állatállomány istállóban való tartását,¹⁹ a közép- és kelet-európai jobbagyfelszabadításokat követően egészében átalakult a gazdálkodás struktúrája. A Kárpát-medence erdős hegykerete faállományának mintegy 40%-át a 18. század közepére kiirtották, ami átalakította a vízlevezetés egész rendszerét, s közvetlenül vezetett el a Magyar Alföld vízrendezésének megoldásához.²⁰ A vízrendezést a 19. század végi, 20. század eleji Magyarország „második honfoglalásként” élheti meg,²¹ s akkor még nem láthatók azok a következmények, amelyek a kiszáradással, mikroklima-változással stb. járnak.

Mindezek csak látszólag általános kérdések. Regionális, lokális folyamataik és következményeik alapvetően befolyásolják a tájak, települések, nem utolsósorban a mikrotársadalmak gazdálkodásának feltételeit, azon át technikáját, eredményességét, következményeit – más-más módon – pedig a műveltség állapotára hatással is vannak.

A fentebb említett folyamatok soha nem csak az ember és a táji környezet viszonylatában értelmezendők, hanem a táj–ember–társadalom hármasságában. Nagyon szellemes az a megfogalmazás, ami a gazdálkodást a táj, ember és társadalom anyagcseréjeként értelmezi.²² Az alábbiakban olyan történeti-néprajzi példákat említek a Kárpát-medence, lényegében a történeti Magyarország 18–20. századi tradicionális műveltségéből, amelyek ezt az összefüggést hangsúlyozzák, figyelmeztetve arra is, hogy időnként társadalmi-történeti mozzanatok helyeznek előtérbe, gyorsítanak fel kulturális ökológiai folyamatokat, máskor pedig valójában kvázi ökológiai folyamatokról van szó, melyek mozgatója csak látszólag az ember és a környezete viszonya.

1. Magyarországon a 18. század derekán konfrontálódik egymással regionális szinten az ember termelő tevékenysége, tájformáló szerepe és a természeti környezet regenerálódó képessége. (Erdő- és bányavidékeken ennek már voltak lokális előzményei.) Az országnak a török kiűzését követő gazdasági reorganizációja nemcsak jelentős migrációval járt, de sok tekintetben átformálta a gazdasági életet – vele a kistájak termelő tevékenységének kereteit és az ott élők életmódját is –, valamint újra formálta a *táji munkamegosztás* rendszerét. Ez utóbbi átnyúlik a nyelvi-kulturális határokon, s átnyúlik a Kárpát-medence 20. században kialakított politikai határain is.

A 18. században – nem kis részben a királyi kamara által irányított – iparosítás indult, a születő manufaktúrák ipar a helyi természeti erőforrásokra épült. A vas-, nemesfém- és színesfém-bányászat és -kohászat, a hatalmas méreteket öltő hamuszírfőzés (üvegyártáshoz), valamint a növekvő épület- és tűzifaszükséglet a Kárpátok és az Erdélyi-választóhegység egyes mezo- és mikrorégióiban az erdők katasztrofális pusztulását idézte elő. Az 1740-es években a bányavidékeken és az üvegyártó körzetekben kb. 4 millió kat. hold (23 000 km²) erdő semmisült meg.²³

18 Hoffmann 1994. 73–87.

19 Orosz 1979. 1039–1102.

20 Frisnyák 1990. 57–60.

21 Frisnyák 1990. 92–101.

22 Sárkány 1979. 272–273.

23 Frisnyák 1990. 57.

A fentieknek számos következménye lett, amelyek kihatottak a különböző tájak népességének életmódjára, olykor közvetlenül anyagi kultúrájára is. A Kárpát-medence erdős hegykeretén kialakuló fahiány a 18. század derekán kb. négyszeresére-hatszorosára emelte a fa árát, s miközben az erdők védelme törvényekben is megfogalmazódik, a kevesebb és drágább fa megváltoztatja az északi, erdős megyék és a Magyar Alföld területének és népességének kapcsolatrendszerét is. Liptó, Zólyom, Trencsén, Hont, Gömör és Szepes megyék fája közvetlen szerepet kapott a sík vidék gazdasági és építészeti reorganizációjában. Az erdők fogyásával a hegyvidéki – elsősorban szlovák – csoportoknak, de mezővárosoknak is megtiltották a fával való kereskedelmet. Őket ez megfosztotta korábbi megélhetésük lényeges elemétől, a sík vidéket pedig a faanyagtól. A népi építészetben a fahiány közvetlenül is bejátszott a kőépítkezés lokális térhódításába, a tüzelőfa hiánya pedig közvetlenül is serkentette a szénbányászat és a szén ipari felhasználásának terjedését.²⁴

Nincs lehetőségünk ezen a helyen a kérdéskört egészében elemezni, azonban talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a török alól felszabaduló Magyarország kincstári, földesúri, városi, mezővárosi és falusi szinteken szerveződő gazdasági reorganizációja az, ami az erdős peremmegyék korábbi ökológiai egyensúlyát megbontja. Erre minden réteg másképp reagál, de maga a folyamat kiterjedt vidékek népességének életmódjára és gazdasági kondíciójára kihat, amit igen sok mikrovizsgálat igazol. A folyamat nem csupán az ipar, ill. a kézművesség területét érinti, hanem kihat a mezőgazdálkodás területére is: az újabb irtások, az erdőterületek szántófölddé alakítása éppen úgy megnehezül, mint ahogyan a hivatalos rendelkezések – elsősorban a bánya- és iparvidékeken – minden korábbinál intenzívebben tiltják az erdei legeltetést, s igyekeznek kiszorítani az erdőkből különösen a kecske- és juhnyájakat.²⁵ Mindezek gazdálkodás- és életmódformáló szerepét ugyancsak sok mikrovizsgálat igazolja.

A fentiek természetesen nem akadályozták meg azt, hogy az erdővidék népessége sokféle tevékenységével a későbbiekben is kivegye hasznát az erdőkből, s az általa készített sokféle és hatalmas tömegű faáru sík vidékre áramlása a 19. században minden korábbinál nagyobb volumenű. A váltás azonban a haszonvétel formáiban lezajlott. Amíg korábban, évezredekén át, a tűz és a balta volt a két legfontosabb „eszköz” az ember erdőhöz való „viszonyában”, addig a 18. században – szabályozott keretek között – a fűrészmalomok, más vonatkozásban a vonókés, faragó szerszámok veszik át azok szerepét.

Az erdőtörvények megszületésével újfajta viszony kezdődik az ember és az erdő, az ember és a természet kapcsolatában is.²⁶ A néprajzi módszerekkel megragadható közép-európai paraszti kultúra már erről a stádiumról tudósítja kutatóját. Mindezek mögött tehát nem csupán a környezet, a táj és az ember korrelációját kell kitapintanunk, hanem az azokat befolyásoló történeti, gazdaság- és politikatörténeti mozzanatokot is.

2. A Kárpát-medence hegykeretének erdőhasznosítása és montánipara valójában a természetföldrajzi potenciálhoz való racionális alkalmazkodást fejezte ki, ám – mint erre fentebb már utaltam – a hegy- és dombvidéki erdőirtások következtében a csapadék-

24 A Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő investigatio adatai a Felföld megyéiben egyértelműen igazolják a váltást az erdő haszonvételében. A kérdésről összegzően Viga 1990. 33–37.

25 Viga 1981. 25–38.; Az erdei legeltetés kártételeihez többszáz adatot közöl a magyar erdészet oklevéltára: Tagányi 1896.

26 R. Várkonyi 1992. 23–31.

és olvadékvíz lefolyása felgyorsult, az eróziós folyamatok felerősödtek és az árvízszintek megnöttek.²⁷ Az alacsonyan fekvő ártérperemek településeit és szántóföldjeit is veszeléyztető vízjárások rendezésére, a folyószabályozásra és ármentesítésre a 18. század második felében, a jobbágyfelszabadítás után, a tőkés gazdasági fejlődést előkészítő újabb gazdasági reorganizáció idején került sor. 1845–1910 között a folyószabályozások, az ármentesítés, a láp- és mocsárlecsapolás és a belvízrendezés révén mintegy 6,3 millió kat. holdnyi földterület vált kultúrtájává, vagyis a Kárpát-medencében levő 3,5 millió hektárnyi agrárterületből 2,5 millió hektárt árvízmentesítéssel nyert meg a népesség. (Ez több, mint a Pó és a Loire völgye, valamint a holland mélyfölkdek összessége.)²⁸ A vízrendezés gazdasági-társadalmi folyamatok összegződésének következménye, egyszerűsmind oka, előkészítője egy sor gazdasági, ökológiai változásnak, amelyek a Kárpát-medence kiterjedt tájain megváltoztatják a parasztság korábbi alkalmazkodási formáit is.

A folyószabályozás eredményeként megszűnt a korábban eltérő két tájtípus, az *ártér* és az *ármentes színt* különbsége. A folyóvölgyek is ármentes területté, zömmel szántófölddé alakultak, s megszűnt a vízmenti települések korábban jellemző, a magassághoz, domborzathoz, vízjárásokhoz igazodó, de az életmód egészére kiható kistáji tagolódása.²⁹

A földrajzi környezet átalakítása vidékenként, társadalmi rétegenként, tevékenységenként másként érintette a paraszti társadalmat. Amíg a zsákmányoló tevékenység lehetőségeit nagyon egyértelműen befolyásolja a környezetváltozás, addig lényegesen áttételesebben, bonyolultabb gazdasági folyamatok okaként, részeként és eredőjeként jelenik az meg a mezőgazdálkodásban. A töltések kiépítésének szerepe volt a belterjesebb agrárfejlődés kialakításában, mindez azonban egy folyamat részeként jelent meg. Az 1850-es évektől jelentkező gabonakonjunktúra a korábbi nyomásos rendszereket is megbontotta, s az ugar és a rét rovására is szántóföldeket nyertek. A vetett takarmányfélék, a kapásnövények – elsősorban a kukorica – nemcsak az ártéri legelők fűtermésének pótlását igyekeztek szolgálni, hanem maguk is részesei voltak az extenzív gazdálkodási rendszer megbontásának. A szarvasmarha fajtaváltása, a tartásmód és a haszonvétel intenzívebbé válásával - tájanként eltérő tempóban és formában – követi ezt a folyamatot, de nem közvetlen következményeként a mezőgazdaság feltételváltozásának, hanem egy komplex gazdasági folyamat részeként. Az, hogy az új eketípusok elterjedése lényegesen kevesebb igaerőt kíván a korábbiaknál, éppen úgy hozzájárul ehhez, mint az állattartás és a földművelés évszázadokon át hagyományos egyensúlyának megbomlása. A sertéstartás technikájának átalakulásához és a fajtaváltáshoz kétségkívül hozzájárult az ártéri legelők és a makkos erdők csökkenése, de a kukoricatermesztés növekedésének ez csak egyik oka volt, s az egyéb élelmiszeripari hulladékok sem feltétlenül csak a legeltetés hiányának pótlására jelentek meg a sertéstartásban. Mindez azonban a tartásmód, haszonvétel és a fogyasztási szokások stb. átalakulásának szerkezetébe ágyazódva jelent meg, s nem egyszerűen a táj megváltozásának következményeként, le nyomataként.³⁰

27 *Frisnyák* 1990. 92–101.

28 *Ikvai* 1991. 335–336.

29 *Frisnyák* 1990. 101.; A Tisza és a Bodrog folyók által közrezárt *Bodrogtő* (ÉK-Magyarország és DK-Szlovákia) területéről részletesen: *Borsos* 1994a.

30 A magyar mezőgazdaság 19. századi átalakulásáról összegzően ír *Orosz* 1979. 1039–1102.; A sertéstartás fajtaváltásához lásd: *Szabadfalvi* 1991. 31–48.

A vízrendezések következtében, máskor azok elhúzódása miatt egyes kistájak sajátos reliktum-területekké alakultak. A Duna és a Tisza mentén néhány falu határában, az ártereken megmaradtak kisebb területű gyümölcsösök. A Tisza mentén ezeket *Tiszakertnek* nevezik, s a közös gazdálkodás kialakításáig ezeknek szerepük volt egy-egy kistáj gyümölcssel való ellátásában. A Bodrogköz ma Szlovákiához tartozó északi részén csak az 1950-es években fejeződött be a Latorca folyó vízrendezése, s a kiöntésekkor a vízmenti falvak férfilakosságának kisebb része még elrekesztette és halászta a visszahúzódó vizet. Ezek azonban egészében nem lehetnek analógiái a korábbi vízi életnek, legfeljebb annak technikájában, eszközeiben. Ezek más társadalmi környezetbe, táji keretbe illeszkedtek, s belőlük a korábbi állapotok struktúrája önmagában nem értelmezhető.

Egészében, szerkezetében értelmezhető csupán az ember tájformáló tevékenységének a mezőgazdálkodásra gyakorolt hatása is, s ebben az esetben az ember és a táji környezet viszonya egy összetett struktúra részeként jelenik meg, ahol a táji korreláció csak egyik meghatározója az emberi cselekvésnek.

A zsákmányoló életmód történeténél is figyelembe kell vennünk, hogy nem csupán a vadászat, hanem a halászat is tilalmak között, a 19. században már törvényileg szabályozott keretekben működött, s időszakai, technikája, eszközei stb. nem csupán az ember alkalmazkodását tükrözik.³¹

3. *Tokaj-Hegyalja* (Északkelet-Magyarország) történelmi borvidéke, s a legnemezebb és legismertebb borfajtái, főleg az *aszu* és a *szamorodni* szinte nemzeti jelképpé vált a magyarság számára, s a jellegzetes márkanevek Európában is nagyon sokfelé felidéznek e kis közép-európai népet és országot. Maga a tokaji – pontosabban tokaj-hegyaljai³² – bor különleges tulajdonságait a talajnak, a magas napsütötte óraszámú birtótermőhelyi adottságoknak, a fajtáknak, az eszközöknek, az intenzív termesztési technikának és a különleges mikroklímájú érlelő pincéknek köszönheti. Sajátos ökoszisztéma valójában Tokaj-Hegyalja borászkodása, látszólag a táj és az ember viszonyaként értelmezhető.³³ Csakhogy – a szerencsés helyi adottságok mellett – e bortermő vidék valódi felfutásához egy politikai, történelmi folyamat adta a meghatározó lökést: amikor a török a 16. század elején elfoglalja a Szerémség (Horvátország) területét, a bortermelés és -kereskedelem súlypontja akkor kerül át Tokaj-Hegyaljára.³⁴ A korábban is meglevő táji-termelési adottságok kihasználását ez gyorsítja fel, a szőlőterületek növelése, a művelésre fordított rendkívül magas munkamennyiség, s a borkereskedelem magas szervezetségi foka csupán ezek után indukál gyors gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat. A kis területen koncentrálnak tizenkét oppidum népessége részleges monokultúrát valósít meg a szőlőművelésben, amihez azonban önmaga munkaereje nem elegendő. Így az év egy részében – a környező vármegyék magyar, szlovák és ruszin népességéből – rendkívül nagy számú időszakos munkás kapcsolódik be a szőlőművelés és a szüret munkájába, s ugyanezek a tájak adják azt a fuvarosságot is, amely a tokaji bort az itt készített és helyi mértékegységként is szolgáló *gönci hordókban* (a 19. században 136 liter) elszállította Lengyelország, a Szepesség, Oroszország és más területek irányába.

31 Szilágyi 1989.

32 Bodó 1979. 480–491.

33 Összegzően: Balassa 1991.

34 Balassa idézett monográfiája több vonatkozásban felveti a Szerémség és Tokaj-Hegyalja borkultúrájának lehetséges kapcsolatát.

Az időszaki szőlőmunkások, fuvarosok, a Balkán, Galícia és más területekről érkező különféle borkereskedő népcsoportok (görögnek nevezett délszlávok, zsidók stb.) a speciális mezővárosi jogállás és birtoklás következtében (extraneusok) rendkívül sajátos gazdasági-műveltségi képletet alkottak a tősgyökeres lakosság tradicionális kultúrájának ötvöződéssel.³⁵

Maga a tokaj-hegyaljai szőlőművelés intenzív környezetalakító tevékenységgel is társult. Az újabb változás, a bortermelés és a borkultúra lehanyaglása a 19. század utolsó harmadában, majd az új keretek között elvégzett rekonstrukció azonban alapvetően biológiai-növényélettani faktorra vezethető vissza. A *filoxéra* után azonban igen sok irányú változás indult meg, s a rekonstrukció egészében nem a régi szisztéma helyreállítását eredményezte. Az immunis homoki szőlőfajták megjelenése és mennyiségi növekedése nem csupán a bortermelő domb- és hegyvidék korábbi hegemoniáját szakította meg a Magyar Alföld homoki szőlővidékeinek kialakításával, de belül is átalakította a tradicionális borvidék termelési struktúráját. Az amerikai alanyra történő oltással – csaknem két évszázados alapokra támaszkodva – ekkor alakult ki Tokaj-Hegyalja nagyjából egységes *furmint-hárslevelű* kultúrája, miközben a korábban legértékesebbnek tartott hegyoldalokról a szőlőterületek lecsúsztak a hegyek lábaihoz, sőt az alattuk húzóódó sík vidékekre. Tudatosan változtatták meg a korábbi metszsmódot is.³⁶

A röviden vázolt folyamatot technikai, ill. eszközváltozások, a természetes termelés volumenében bekövetkező változás, az értékesítés lehetőségeinek átalakulása, s számos más átalakulás kíséri, amelyek mind kihatnak az itt élők műveltségének állapotára, annak stabilitására, változását befolyásolják. Ennek 20. századi, napjainkig ható történései azonban már ismét nem csupán a táj és ember viszonyának következményei, hanem történeti, politikai meghatározottságúak. Trianon magyarországi hatása, a négy évtizedes szocialista gazdálkodás következményei, az elmúlt évek reprivatizációs törekvései azonban mind olyan történések, amelyek – ha áttételesen is olykor – az ember tájformáló tevékenységét is befolyásolják. (Tokaj-Hegyalján pl. újra igyekeznek beültetni meredekebb hegyoldalakat is, visszavéve ezzel az elmúlt évtizedekben elparlagosodott szőlőterület egy részét. Magát a folyamatot azonban elsősorban gazdaságossági megfontolások vezérik.)

4. Ha a kulturális ökológiát a gazdálkodás és a kultúra egyéb területei közötti viszonyként értelmezzük, melyben a környezeti korreláció sem egészében a kultúrán kívüli tényezőként jelenik meg,³⁷ akkor szót kell ejtenünk a vándorokról és a különféle vándorlásokról, amelyek – gyakran közvetve – az alkalmazkodás kérdésköréhez illeszkednek. A növény- és állatföldrajzi viszonyok különbözősége, a vegetáció rendjének eltérései, nem utolsósorban a – gyakran relatív – túlnépesedés az európai kontinens legkorábbi népcsoportjait is vándorlásra készítette. A feudális és a kapitalista társadalom keretei között ezek a vándorlások már többségükben szervezettek, szabályozottak, jóllehet egy részüket még csupán a többgenerációs szokásrend szabályozza. Az olyan kiterjedt és szembetűnő formák azonban, mint pl. a pásztorvándorlások, a földterületek – beleértve a magashegyi legelőket is – birtoklásmódja miatt valójában nem spontán és nem szabad formációk. Bár Közép- és Délkelet-Európában a vlach-jogú vándorpásztorok feudális kötelezettségei sajátos formát képviselnek,³⁸ mind maguk, mind későbbi

35 A Tokaj-Hegyaljára települt népcsoportokról összességében ír Balassa 1991. 567–644.

36 Balassa 1991. 331–365.

37 Sárkány 1979. 568–569.

38 A vlach-jogú pásztorokhoz összességében: Paládi-Kovács 1993. 75–85.

hegyi pásztor utódaik vándorlásának útvonala egyre inkább előre meghatározott. Különösen sok intézkedés, s viszonylag korai törvények igyekeztek megvédeni a Kárpát-medence peremterületeinek erdőállományát a pásztorok legeltetésének kártételétől.³⁹

A Kárpát-medence peremterületeiről a centrális sík vidék felé a 16. századtól adatható a vándor arató- és cséplőmunkások tömeges levándorlása. Ezek a csoportok a sík vidéken keresik meg az éves kenyérgabona-szükséglet jó részét, s otthonukban lényegében akkor érik meg aratásra a kenyérgabona, mire a Magyar Alföldről hazatérnek.⁴⁰ Más csoportok hosszabb időt töltöttek távol Liptó, Zólyom, Árva, Szepes stb. megyebeli lakóhelyüktől, s a sík vidéken is követték – aratás, cséplés, szénakaszálás, szüret – a vegetáció ciklusait. A 17–18. században azonban az északi megyékben is kialakul a bérért végzett robotszolgáltatás sajátos formája, igen korán megjelenik a bér munka is vele párhuzamosan, s a gabona- és élelmiszer-kereskedelem intézményesülésével a sík vidékre való vándorlás már nem feltétlen kényszer, csupán választási lehetőség.

A mezőgazdasági munkások mellett nem elhanyagolható azoknak a csoportoknak a vándorlása sem, akik bizonyos „szaktudást”, „jártasságot” visznek el, adnak el más tájakon. A 18. századból Közép-Európa története erre számos példát kínál (liptói kőművesek, mecenzéfi földmunkások és útépítők, ruszin, szlovák, román stb. favágók és faragók stb.).⁴¹ Tevékenységük sok vonatkozásban összekapcsolódik az iparral és a bányászattal. Pl. az erdővidék népessége – a Kárpátok hegykeretén éppen úgy, mint a mai Magyarország Északi-középhegységében – kezdetben favágó, fuvaros, kisegítő-, ill. segédmunkás a bányák, vashámorok, üveghuták körül. Az év egy részében gyakran még a mezőgazdaságba vándorol, leginkább aratni megy, aztán ősztől tavaszig erdőt irt, fát fuvaroz, szenet vagy meszet éget. Ezt a réteget egy-két generáció alatt felszívja a bányászkodás vagy az ipar. A bányák azonban kimerülhetnek (pl. Felső-Magyarország nemesfém- és vasbányászata a 17–18. században, vagy a mai Magyarország bányászata az elmúlt egy-két évtizedben), a korábbi generációk természeti és társadalmi környezete azonban már közben átalakult. Gondoljunk itt pl. a Zólyom megyébe (ma Szlovákia) települt bányász és iparos német polgárságra, amely a 13–14. századtól a 16–17. századra elszlovákosodott, s a bányászat és kohászat kimerülésével teljesen új körülmények közé jutottak az utódaik.⁴² De nem tanulság nélküliek a kulturális ökológia számára a Magyarország területén az utóbbi fél évszázadban lezajlott változások sem: a közös gazdálkodás révén a parasztság jelentős csoportjait mozdították ki a több generáción át megszokott környezetből és életmódból, az elmúlt évtizedben pedig a folyamat megfordult, s az elsovárdó nehézipar munkaerő-feleslegének kellene utat találnia elődei – megváltozott – környezetébe és életformájába. Mindezek csak akkor esnek messze a problémáktól, ha nem vonjuk vizsgálatunkba az ember által sokféle módon átalakított környezet egészét.

Az említett vándorlások igen gyakran áttelepüléssel járnak, a vándorlást a migráció kíséri. A Kárpát-medencébe érkező vándorok jelentős része nem magyar, hanem a környező etnikumokhoz tartozott. Tokaj-Hegyalján a 13–14. században *vallon*, *óolasz*, s más népcsoportok formálják a szőlőkultúrát, a 17–18. században *szlovák*, *ruszin*, s más szláv csoportok nyelvébe kerül át az időszaki munka során az itteni szőlőművelés szókincsének számos eleme csakúgy, mint a szláv fuvarosok nyelvébe a magyar fogatolás

39 Tagányi 1896.

40 Balassa 1985.

41 Huska 1968.; Huska 1972.; Balassa 1959. 287–291. Összegzően Viga 1990. 224–236.

42 Udvari-Viga 1994.

szakszavai. Tokaj-Hegyalja borát „*görög*” (délsláv) és *zsidó* kereskedők értékesítik. A vlach-jogú vándorpásztorok ugyancsak több közép- és kelet-európai népből verbuválódtak, keveredve, egymásra hatva a Balkán népességével. Az ipar és a bányászat, különösen a 18. századi manufaktúris ipartól és a kamarai gazdálkodástól kezdve, *német, cseh, morva, szlovák, lengyel* stb. „szakmunkások”, iparosok irányításával éli ki Magyarország természeti kincseit. Az északi Felföld vándorúrusai (Trencsén, Zólyom, Liptó stb. megyék olajkárjai, gyolcsosai stb.) a 19. század második felében már limitált számban, külön engedélyekkel és útlevelekkel kereskedhetnek, s tevékenységük egyre inkább feloldódik egy önmagát magasabb szinten megszervező társadalomban és gazdaságban.⁴³

A Kárpát-medence történeti ökológiájának históriája tehát interetnikus folyamatokat tartalmaz, s kultúrtájja alakítása az itt élő népek együttes munkája. Ennek ma még számos feltáratlan kérdése van, egyebek mellett az ember és a környezeti adaptáció vonatkozásában is.

Összegezve hangsúlyoznom kell, hogy Európában, példánknl maradva a Kárpát-medencében, a néprajz módszereivel vizsgálható időszakban és folyamatokban az ember és természeti környezetének viszonya az alkalmazkodás társadalmilag és jogilag kontrollált formáit mutatja. Ha nem állóképet, hanem folyamatokat, változásokat tanulmányozunk, akkor abban állandóan felbukkan a társadalom szerepe a természet és az ember viszonyában is. Mindez nem zárja ki a kulturális ökológiai vizsgálatok lehetőségét és jelentőségét, de annak súlypontjait elsősorban az ember tájformáló, környezetformáló tevékenységére helyezi, s egyaránt bevonja a vizsgálatokba a változtatást előidéző és megvalósító csoportok műveltségének állapotát, s annak a folyamatok során és eredményeként bekövetkező módosulásait.

Mindez globális ökológiai szemlélettel valósítható meg, melynek primer forrásai térségünkben a történeti földrajz és annak ágai, az agrártörténet, gazdaságtörténet forrásai, s csak egyik szeletét alkotja a tradicionális népi kultúra néprajzi módszerrel megragadható tartománya.

IRODALOM

Anell, B.

1964 The ecological factor. Folk VI. 7–14.

Balassa I.

1959 Mecenzéfi földmunkások Tokaj-Hegyalján. Néprajzi Közlemények, 287–291.

1985 Az aratómunkások Magyarországon. Budapest

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

Birket-Smith, K.

1964 Cultural Development and geographical adaptation. Folk VI. 23–27.

Bodó S.

1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethnographia XC. 480–491.

43 A rendkívül bőséges irodalomból összegzően: *Gunda* 1989. 199–226.; *Viga* 1990. 147–158.

- Borsos B.*
 1994 Táj–ember–kultúra. Az ökológiai megközelítés társadalomtudományi alkalmazásához. Dimenziók (Felső-Magyarországi Szemle) 3. szám 95–105.
 1994a A Bodroghöz települései a folyószabályozási munkák előtt. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. Miskolc
- Breuil, H.*
 1932 Les industries à éclats du Paléolithique ancien I. Le Clactonien. Préhistoire I. Paris
- Frisnyák S.*
 1990 Történeti földrajz. Budapest
- Gunda B.*
 1968 Signification of Ecological Factors in Herding. Acta Geographica Debrecina VII.
 1978 Bátky Zsigmond. Budapest
 1980 A kulturális areák néhány kérdése. *Paládi-Kovács A.* (red.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 9–21. Budapest
 1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. Új Forrás, 5. szám 3–13.
 1989 Világjáró vengerecek. A rostaforogató asszony, 199–226. Budapest
- Györffy I.*
 1934 Gazdálkodás. A magyarság néprajza II. 15–273. Budapest
- Hardesty, L. D.*
 1972 The Human Ecological Niche. American Anthropologist 74. 458–466.
- Hofer T.*
 1980 A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. *Paládi-Kovács A.* (red.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 103–129. Budapest
- Hoffmann T.*
 1994 Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. *Novák L.* (red.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor tiszteletére, 73–99. Szentendre
- Huska, A. M.*
 1968 Liptovskí murári. Liptovský Mikuláš
 1972 Slovenskí pltníci. Martin
- Ikvai N.*
 1991 Ökológia és agrokultúra. (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében.) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 329–337. Miskolc
- Jankó J.*
 1900 A magyar halászat eredete. Budapest–Leipzig
 1902 A Balaton melléki lakosság néprajza. Budapest
- Kádár L.*
 1943 A magyar ember a magyar tájban. *Bartucz L.* (red.): A magyar nép, 69–90. Budapest
- Kordos L.–Ringer Á.*
 1991 A magyarországi felső-pleisztocén Arvicolidae-sztratigráfiájának klimato- és archeosztratigráfiai korrelációja. A Magyar Állami Földtani Intézet jelentése az 1989. évről, 523–534. Budapest
- Németh J.*
 1917 A szerbek anthropogeográfiai tanulmányai a Balkánon. Budapest

- Orosz I.*
 1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. *Kovács E.* (red.): Magyarország története 6/2. 1039–1117. Budapest
- Paládi-Kovács A.*
 1993 A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest
- Sárkány M.*
 1979 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. *Világosság* 20. 564–569.
- Somogyi S.*
 1994 Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század). Nyíregyháza
- Steward, J. H.*
 1955 *Theory of Cultural Change. The Methodology of Multilinear Evolution.* Illinois
- Szabadfalvi J.*
 1991 *A sertés Magyarországon.* Debrecen
- Szilágyi M.*
 1989 Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében. Budapest
- Tagányi K.*
 1896 *Magyar erdészeti oklevéltár I–III.* Budapest
- Udvari I.–Viga Gy.*
 1994 *Jobbágyi kötelességek és életmód Zólyom megyében a 18. század derekán.* Borsodi Levéltári Évkönyv VII. Miskolc
- Cs. Varga I. (red.)*
 1987 *A kultúra ökológiája – Tanulmányok.* Tatabánya
- R. Várkonyi Á.*
 1992 *Pelikán a fiaival.* Budapest
 1992a *Történeti ökológia és a művelődés története.* *Magyar Tudomány* 11. szám 1296–1309.
- Viga Gy.*
 1981 *Népi kecsketartás Magyarországon.* Miskolc
 1989 *Néhány megjegyzés a néprajz és a kulturális ökológia kapcsolatához.* *A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 26. 115–118.
 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Debrecen–Miskolc
 1992 *Áruk és emberek mozgása a Felföldön: ökológiai szempontok.* *Mohay T.* (red.): *Közéltések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok* Hofer Tamás 60. születésnapjára, 107–117. Debrecen
 1994 *A Felföld népi műveltségének ökológiai feltételeiről.* *Novák L.* (red.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor tiszteletére*, 53–63. Szentendre

LANDSCHAFTSGESTALTENDE GESELLSCHAFT (ANMERKUNGEN ZUR ÖKOLOGIE DER KULTUR)

In der vorliegenden Studie werden in erster Linie Beispiele dafür angeführt, daß die kulturellen ökologischen Untersuchungen – ausgehend von der Theorie J.H. Stewards vor allem bei der Untersuchung des Kerns der Kultur – die sich hinter den Lehren aus der Ethnologie verbergenden gesellschaftlichen Prozesse nicht in Betracht ziehen. Das Gesellschaftssystem des europäischen Feudalismus bedeutete für die Gestalter der Landschaft völlig andere Bindungen als dies die Lehren aus der Untersuchung nordamerikanischer Stämme verlauten lassen. Die beiden wichtigsten landschaftsformenden Tätigkeiten der alten Welt, die Rodungen und die Regulierungen der Wasserläufe, haben eigentlich ihren Anfang im System der feudalen Gebundenheiten, und die verspätete bürgerliche Entwicklung und Befreiung von der Leibeigenschaft bedeuteten auch, daß der Anpassungsprozeß an die landschaftlichen Gegebenheiten sowie der Prozeß der Landschaftsgestaltung ebenso nicht nur die kulturelle „Antwort“ der Dorfgemeinschaften und der Leibeigenen auf die Herausforderungen durch eben die Landschaft waren.

Die Umgestaltung der Landschaft ging ebenso mit weitreichenden wirtschaftlichen wie auch gesellschaftlichen Folgen einher, die auch auf das System der Arbeitsteilung unter den Großlandschaften Einfluß haben. Die Abholzungen in den Waldgebieten auf den Bergrücken des Karpatenbeckens hatten häufige Überschwemmungen in den Ebenen zur Folge, während ein Schutz der Waldgebiete zu einer relativen Übervölkerung in den Randgebieten führte. Die Neubesiedelung der Großen Ungarischen Tiefebene nach der Türkenherrschaft sollte dem entgegenwirken, und nicht allein der wirtschaftlichen Reorganisation der verwüsteten Gegenden dienen.

Die Studie erschien in Béla-Gunda-Gedächtnisband der Acta Ethnographica 1995 in englischer Sprache.

Gyula Viga